

АНАРХІСТСЬКИЙ РУХ НА ТЕРЕНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ 1917–1921 рр.

Ю. С. Митрофаненко

«Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського (м. Кропивницький)
mitrofanenko77@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5371-3918>

Ключові слова: анархісти, Центральна Україна, «Набат», «Чигиринська республіка», махновський рух.

У фокусі статті генезис анархістського руху на теренах Центральної України. Під Центральною Україною ми маємо на увазі історичний регіон, розташований між річками: Синюхом та Дніпром – на заході та сході, Південним Бугом та Россою – півдні та півночі. Аналіз історіографічного доробку виявив відсутність досліджень, присвячених появі та розвитку анархістського руху на території Центральної України. Анархістський рух на цих теренах виник ще до початку визвольних змагань. Однак найбільшого розвитку від досяг в умовах революційного періоду 1917–1921 рр. Головними центрами були Єлисаветград, Чигирин, Суботів. Встановлено, що на теренах Центральної України діяло декілька типів анархістських організацій. 1917–1918 – загони анархістки М. Никифорової. 1918–1920 – анархістські організації Конфедерації «Набат». Упродовж 1919–1920 р. між Суботівом та Чигирином існувала Чигиринська республіка отамана С. Коцура. Упродовж липня-вересня 1919 р. ця територія була місцем перебування лідера українських анархістів Н. Махна з частиною його війська. Тут відбулася реорганізація махновської армії. У 1920–1921 р. в умовах конфлікту анархістів з більшовиками їхні організації ліквідовуються. Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром і досі зберігається, як частина усної історії Центральної України на рівні легенд та фольклору.

THE ANARCHIST MOVEMENT IN THE TERRITORY OF CENTRAL UKRAINE 1917–1921.

Y. S. Mytrofanenko

Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky

Key words: anarchists, Central Ukraine, «Nabat», «Chygyryn republic», Makhno movement.

The article devoted to the genesis of the anarchist movement on the territory of Central Ukraine. By Central Ukraine, we mean the historical region located between the Sinyukh and Dnieper rivers, the Southern Bug and Ros'. The analysis of the historiographic work revealed the absence of studies devoted to the emergence and development of the anarchist movement in the territory of Central Ukraine. The author used the critical method, biographical methods, the gender approach, the methods of comparative studies, and the territorial method the research. Interdisciplinary methodical optics are also applied. The anarchist movement on the territory of Central Ukraine arose before the beginning of the liberation struggle. It reached its greatest development during the revolutionary period of 1917–1921. Its centers were Yelysavetgrad, Chygyrin, and Subotiv. It was established that several types of anarchist organizations were active in Central Ukraine. 1917–1918 – units of anarchist M. Nykyforova. 1918–1920 – anarchist organizations of the «Nabat» Confederation. Between Subotiv and Chygyryn, there was the Chygyryn republic of anarchist direction led by chieftain S. Kotsur by 1919–1920. N. Makhno arrived in Central Ukraine in the second half of 1919. This territory was the residence of the leader of the Ukrainian anarchists, its restoration,

replenishment and reorganization of the Makhno army were carried out during July–September 1919. The conflict between the anarchists and the bolsheviks, their organizations were destroyed in 1920–1921. Information about the anarchist period of the region's history, associated with M. Nykyforova, N. Makhno, S. Kotsur, is still preserved as part of the oral history of Central Ukraine, at the level of legends and folklore.

Українська історична регіоналістика є перспективним напрямком наукових студій і традиційно не втрачає актуальності для дослідників. Одним із найменш осмислених історичних регіонів залишається Центральна Україна. Метою статті є аналіз анархістського руху на цій території в добу визвольних змагань 1917–1921 рр. Під Центральною Україною ми розуміємо терени Правобережжя від Дніпра на сході до Синюхи на заході, Росі на півночі та Південного Бугу на півдні. Сусідніми історичними регіонами для Центральної України є Придніпров'я на Сході; Поділля – на Заході; Причорномор'я на Півночі; Київщина на Півночі.

Актуальність публікації також обумовлюється відсутністю досліджень, у фокусі яких аналіз анархістського руху на території цього регіону. Традиційно увага дослідників прикута до історії махновського руху на теренах Надпоріжжя, Запоріжжя, Приазов'я, Донбасу, а історія українського анархізму в Центральній Україні залишається на маргінесі регіональних наукових студій.

Завданнями публікації є висвітлення різних періодів та напрямків анархістського руху в період 1917–1921 рр.: від початку активізації діяльності анархістських організацій в Центральній Україні до їхньої ліквідації більшовиками військовими та політичними методами.

Частково проблематика генезису анархізму на цих теренах в добу визвольних змагань була проаналізована в працях В. Верстюка¹, В. Волковинського², В. Чопа³, М. Ковальчука⁴, Д. Архирейського⁵, А. Дубовика⁶. Згадані дослідники аналізували

окремі події махновщини на теренах Центральної України, насамперед військово-політичні, щоправда не використовуючи назву цього регіону. В їхніх працях вона згадується, як Правобережжя, Київщина, Херсонщина, Катеринославщина.

Краєзнавці та історики Центральної України згадували про анархістів у контексті студій, які стосувалися історії цього регіону. Ці події частково розглянуто як складова історії махновського руху або як частина досліджень історичної регіоналістики, присвячена аналізу подій визвольних змагань 1917–1922 рр. у Центральній Україні. Найбільш детально окремі аспекти анархістського руху висвітлено в працях Ф. Шепеля⁷, Г. Гусейнова⁸, Р. Базаки⁹, Ю. Митрофаненка¹⁰, О. Солодара¹¹, О. Хмари¹².

Під час дослідження автором використано критичний метод, методики біографістики, гендерний підхід, прийоми компаративістики, територіальний метод, було застосовано міждисциплінарні методичні оптики. Важливо виокремити методологічну проблему, що зустрічається в працях центральноукраїнських краєзнавців. Нерідко вони ототожнюють усіх без винятку анархістів із махновцями, що є помилкою. Неправильним також називати всю анархістську пресу махновською або повстанською. Такі неточності трапляються насамперед у Романа Базаки – дослідника преси

ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 (дата звернення 27. 02. 2023).

⁷ Шепель Ф. «Мишу Злого та Валю Тарковського вбили григор'євці...». *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Елісавт-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 43–52.

⁸ Гусейнов Г. *Принцеси революції*. К.: Ярославів вал, 2017. 392 с.

⁹ Базака Р. *Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.)*. Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. С. 183–194.

¹⁰ Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів. Історичні науки*. 2022. № 40. С. 20–28.

¹¹ Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2020. 390 с.

¹² Хмара О. Галина Кузьменко – дружина й соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2005. 192 с.

¹ Верстюк В. *Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.)*. К.: Дніпро, 1991.

² Волковинський В. *Нестор Махно: легенди і реальність*. К.: Перлікт Продакшн, 1994.

³ Чоп В. *Маруся Никифорова. Запоріжжя: «Тандем-У»*. 1998. 86 с.

⁴ Ковальчук М. *Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 рр.)*. К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. 352 с.

⁵ Архирейський Д. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.*: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2015. 296 с.

⁶ Дубовик А. *«Поле спотворених трупів». Як армія батька Махна змела денікінців під Уманню*. URL: <https://www.dsnews>.

на теренах Центральної України другої половини XIX ст. – 1921 рр.¹³.

Одним із центрів анархізму Центральної України був Єлисаветград. Однак це не завадило містянам у березні 1918 р. виступити проти анархістських експериментів Марії (Марусі) Никифорової. Місто вибухнуло повстанням та змусило анархістів із поразкою залишити його. В історію Єлисавета революційного періоду ці події увійшли під назвою «Народне повстання», його учасникам міська дума навіть видавала посвідчення, або «Маруськіни дні»¹⁴. До місцевих анархістів, які обмежувалися виданням часописів та проведенням мирних зібрань, ставлення містян було іншим. У 1918 році в Єлисаветграді діяла Конфедерація анархістських організацій України «Набат», яка мала доволі великий штат. Редакція «Набату» з бібліотекою та читальнею розташовувалася в центрі Єлисавета.

Восени 1918 року Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» видавала свій часопис із однойменною назвою, російською мовою на чотирьох шпальтах. Одним із завдань газети було встановлення комунікації між розрізненими групами анархістів. Цікавою була рубрика «Про що розмовляють в Єлисаветграді» та «Про що розмовляють кругом». У першій піднімалися актуальні питання, пов'язані з життям міста. У другій розміщувалися короткі світові новини. Оригінальність рубрики була в тому, що повідомлення подавалися в гумористичній формі, наприклад: «Кажуть, що король Альберт Бельгійський добровільно відмовився від престолу, – зовсім добровільно, точнісінько, як сам Микола Романов. Кажуть, у даний час Альберт, перейнявшись демократичними принципами, зайнявся організацією союзу безробітних королів». Другу новину з Німеччини автор поєднав із першою, створивши комічну ситуацію: «Кажуть, що Вільгельм німецький, врахувавши потреби життя, висловив уже своє бажання вступити в організований Альбертом союз». Автор підписувався оригінально: «Яснослышащий»¹⁵.

Майже в кожному номері, переважно на першій шпальті, подавалися серйозні публіцистичні матеріали Всеволода Воліна – впливового ідеолога

анархізму. У них висвітлювалися теоретичні аспекти анархізму, ідейно-політичні концепції та орієнтири, напрямки діяльності груп анархістського руху. Воліну вдалося зацікавити ідеями безвладного суспільства чимало молоді. Серед авторів «Набату» найбільш помітними авторами були Я. Балтин, М. Злой, М. Аксенфельд поет А. Соколов. Деякі матеріали підписувалися псевдонімами: «Рейн», «Емігрант Іосиф», «Вовк», «Безробітній», «Генрі», «Набатівець».

На початку 1919 р. анархісти збройно підтримали більшовиків у боротьбі проти УНР. Але коли мова заходила про організацію влади або земельне питання вони перетворювалися на запеклих опонентів комуністів, навіть залишаючись військовими союзниками. Гасло анархістів у стосунках з більшовиками було традиційне: «Окремо йти – разом бити!». Із впливовим анархістом України Нестором Махном більшовики мусили рахуватися, тому мирилися з анархістськими організаціями в Україні. Опозиція анархістів більшовикам була помітною на шпальтах їхніх часописів. На думку дослідника Р. Базаки, у період національно-визвольних змагань 1917–1921 років анархісти створили власну систему друкованої періодики та гідно протистояли ідеологічному противнику на інформаційному фронті¹⁶.

19 лютого 1919 року побачив світ перший номер ще одного анархістського часопису – «Вільний голос», тижневик Єлисаветградської федерації анархістських груп «Набат». На першій шпальті був лозунг організації: «Конфедерація анархістських організацій України «Набат» з пригніченими проти гнобителів завжди!». Газета видавалася російською мовою та складалася з чотирьох шпальт. Мета видання була зазначена в зверненні до читачів «Від редакції»: «Єлисаветградська федерація анархістських груп «Набат» ставить собі прямим завданням поширення анархістської ідеї в широких прошарках трудових мас, вирішила видати пропонувану газету «Вільний Голос». Відгукуйтесь на всі події і явища дня, ми будемо висловлювати на сторінках «Вільного Голосу» нашу думку на останні події і як ми на них реагуємо»¹⁷.

У газеті були відсутні інформаційні матеріали, – їх місце займала пропагандистська анархістська публіцистика: «З цією метою наша газета, яка буде виходити щотижня, буде позбавлена того відділу телеграм та інформацій, яка є в усіх щоденних газетах, зберігаючи це місце для того матеріалу, який

¹³ Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.). Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2018. С. 183–194.

¹⁴ Митрофаненко Ю. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги В. Антонова-Овсеєнко «Записки про громадянську війну на Україні». Південний архів (історичні науки). 2021. № 34. С. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (дата звернення 18.01. 2023).

¹⁵ Набат (Єлисаветград). 1919. № 7.

¹⁶ Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.)... С. 183–194.

¹⁷ Вільний голос. 1919. 19 лютого.

буде висвітлювати, виливати світло на всі події та явища дня, постійно вказуючи, що і як робітникам потрібно робити», – пояснювали редактори¹⁸.

У першому номері редакція зверталася до читачів, які підтримують ідеї анархізму, із закликом надсилати статті та повідомлення до часопису. Для спілкування з читачами існувала рубрика «Лист та відповідь». Авторський склад обох анархістських часописів був майже однаковим: Я. Балтин, М. Злой, «Мишин», «Рейн», «Майн-Рейд», «Фежмеля» та інші. Автори були переважно молодого віку (18–19 років), тому мали революційний бунтівливий характер, помітний у їхніх матеріалах, поданих до друку. Особливої уваги заслуговує Я. Балтин, який підписував матеріали псевдонімами «Янус» та «Янус Балтин». Для іронії та сарказму над опонентами, особливо більшовиками, було обрано оригінальний прийом: памфлети ідейно-політичного спрямування у формі казок, де прототипами персонажів були реальні політичні опоненти анархізму¹⁹. Анархістські часописи не поступалися за рівнем газетам своїх політичних опонентів. Поряд із серйозними теоретико-анархістськими матеріалами подавалася цікава креативна публіцистика, створена переважно молодими авторами, яка вирізняла ці видання з-поміж великого масиву преси ідейно-політичного спрямування. Анархісти намагалися робити свої газети близькими та зрозумілими пересічному читачеві²⁰.

Поступово Єлисаветград перетворювався на впливовий центр анархістського руху в Україні. Про це свідчить проведення 2–7 квітня 1919 року в цьому місті 1-го з'їзду конфедерації «Набат», організованого єлисаветградськими анархістами. На чисельному зібранні слухалися питання розвитку анархістського руху, обговорювалися плани подальшої діяльності груп та їх федерацій, відбулися перевибори секретаріату, велася підготовка до Всеросійського з'їзду «Набат». Головним питанням з'їзду була справа подальшої співпраці з більшовиками, оскільки анархісти під впливом аграрної політики та жорсткого централізму більшовиків розчарувалися в своїх союзниках дедалі більше. Матеріалу з'їзду не друкувалися, але мали бути поширені окремою брошурою. Окремі рішення роботи з'їзду згодом розкрив його учасник, єлисаветградський анархіст Г. Тепер (Гордєєв)²¹.

¹⁸ Вільний голос. 1919. 19 лютого.

¹⁹ Набат. 1919. 23 березня.

²⁰ Базака Р. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.)... С. 183–194.

²¹ Тепер Г. Махно. Від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924. С. 15, 27.

Цікавим питанням для учасників зібрання був аналіз махновського руху. Історик Владислав Верстюк у монографії «Махновщина» зазначив, що в цілому політичне обличчя Н. Махна на момент Єлисаветградського з'їзду в квітні 1919 р. не було ще з'ясоване²². Анархістам Центральної України було відомо про його військові успіхи, на шпальтах «Набату» друкувалися повідомлення за підписом «Батько Махно». Проте теоретики конфедерації «Набат» не могли визначитися чим є махновщина: анархістським чи повстанським рухом? Тому в резолюціях Єлисаветградського з'їзду Махна не згадали, незважаючи на матеріали, присвячені повстанству. Проте вплив ідей Н. Махна на з'їзді відчувався. Соціальною базою анархістів традиційно були міста. А Н. Махно фактично був першим, хто залучив українське селянство Придніров'я, Півдня, Приазов'я до ідей анархізму. Під впливом цього факту одним із важливих рішень Єлисаветградського з'їзду 2–7 квітня 1919 р. було охоплення анархістською агітацією села для розширення соціальної бази своїх прихильників в умовах боротьби з більшовиками.

Після завершення з'їзду єлисаветградські набатівці продовжили стежити за махновським рухом, шукаючи відповідь на питання: до якої міри він є анархістським. У одному з номерів було вміщено розлогий матеріал під назвою «У батьки Махно». Автори допису розповіли про візит до Гуляйполя, аналізували інформацію більшовиків про Махна та дійшли оригінального висновку: «Наша думка про Махна та Махновщину. Цей рух є народно-повстанським революційним рухом. Багато повстанців називають себе анархістами лише тому, що сам Махно старий анархіст. Махновський рух – не анархістський, а суто ідейно-повстанський, буремний, стихійний та вільний рух»²³. Незважаючи на такий висновок набатівці активно захищали та популяризували махновщину та різко критикували його опонентів, більшовиків, які вважали будь-який акт опозиції до своєї влади проявом контрреволюції. Цей погляд знайшов своє висвітлення на шпальтах місцевого «Набату»: «Ми не вважаємо, звичайно, усілякі повстання робітників, селян та червоноармійців контрреволюційним, як це робить існуюча влада. Ми, навпаки, кажемо, що всяке повстання, яке витікає з незадоволення трудових мас владою на основі її безсилля, є за сутністю своєю повстанням революційне, тому що інстинктивно, самі

²² Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921 рр.). К.: Наукова думка, 1992. С. 78.

²³ Набат. 1919. № 16. 26 травня.

по собі, трудові маси завжди більш схильються вліво...»²⁴.

Упродовж квітня-травня 1919 р. Центральна Україна стала базою селянського повстанського руху під проводом отамана Никифора (Ничипора) Григор'єва. Єлисаветградські анархісти, незважаючи на опозицію до комуністів, не підтримали його повстання проти більшовиків, бо вбачали в ньому новий прояв диктатури. Н. Махно також не підтримав антибільшовицький закат Григор'єва, хоча отаман закликав його це зробити у властивій йому оригінальній манері: «Батьку, що ти дивишся на комісарів? Бий їх!»». Але Н. Махно, попри конфлікт з комуністами, не наважився виступити на боці отамана. По-перше, не в цілому поділяв норми його універсалу, махновці навіть поширили відозву під назвою «Хто такий Григор'єв?», у якій піддали критиці політичні погляди отамана та закликали не підтримувати його закат. А по-друге, боялися відкрити фронт Денікіну та дозволити російським білогвардійцям захопити Південь України.

Єлисаветградські анархісти, які не перебували під впливом Н. Махна, також розкритикували ідеологічні засади універсалу Н. Григор'єва, авторство якого приписують Юрку Тютюннику, зазначивши, що можливе повстання матиме для революційного фронту шкідливі наслідки

Під час григор'євського повстання проти більшовиків місцеві анархісти були на боці більшовиків. Чимало з них загинуло в боях із григор'євцями за Єлисаветград та під час єврейського погрому в цьому місті 15–19 травня 1919 р.²⁵. У боях за Єлисаветград загинув цвіт анархістської молоді: Валя Тарковський (брат відомого поета Арсенія Тарковського), Міша Злой (Радомисльський) – брат лідера більшовиків Григорія Зінов'єва; талановитий журналіст Янус Балтин. Один з анархістів Григорій Тепер (Гордєєв) присвятив їм книгу, зазначивши в епіграфі: «Полеглим у боях із григор'євцями»²⁶. Ці втрати значно підірвали потужність анархістського руху в місті та спричинили занепад анархістської преси в Єлисаветграді.

Влітку 1919 р. на терени Центральної України прибув сам Нестор Махно. Саме цей регіон стане важливим центром махновського руху в липні-серпні 1919 р. У червні 1919 р. частина махновців прибула на ці терени з південного-сходу

України. Розбиті білими, оголошені поза законом червоними, махновці шукали відносно спокійного місця для перепочинку та реорганізації свого війська. Крім того, в Піщаному Броді, що поблизу стратегічно важливої залізничної станції Помічна, проживали батьки його нареченої Галини (Агафії) Кузьменко, з якою Махно збирався одружитися.

Також у цей період для махновців було важливо порозумітися з отаманом Н. Григор'євим, який після поразки повстання теж відновлював сили в центральноукраїнських селах. Стосунки отаманами були не з найкращих. Н. Махно нещадно критикував Н. Григор'єва, не підтримав повстання, тому в отамана були серйозні підстави для можливого спалаху збройного конфлікту. Але стратегічна ситуація та спільні вороги штовхали ватажків до союзу один з одним, попри взаємну недовіру. Зустріч відбулася після невдалого штурму повстанцями Єлисаветграда в липні 1919 р. під Компанієвкою, оспіваною Юрієм Яновським у романі «Вершники». У цьому волосному центрі отамани влаштували мітинг, на якому оголосили про об'єднання своїх сил. Домовившись з Н. Григор'євим, Н. Махно взявся за укладання іншого союзу – шлюбного, тому відправився до Піщаного Броду на весілля з Галиною Кузьменко²⁷.

Після весілля махновці прибули до села Сентове (нині Родніковка Кіровоградської області), де в цей час також перебували григор'євці. Н. Махно вирішив не затягувати сумнівний союз між двома харизматичними ватажками, бо вони, як правило, не були вдалим та тривалими. Амбітність отаманів, невміння домовлятися та узгоджувати власні інтереси робили подібні угоди короткими. 27 липня 1919 р. під час наради махновці звинуватили Н. Григор'єва в контактах з білими та застрелили його. Вже на еміграції Махно однією з причин вбивства Григор'єва назвав помсту за смерть єлисаветградських анархістів: «Це був час, коли я основною своєю бойовою частиною підійшов близько до Єлисаветграда... Від мешканців цього міста я дізнався, кожен раз як Григор'єв займав це місто, то громив у ньому євреїв. За його наказом було вбито близько двох тисяч євреїв, серед яких був весь цвіт анархістської єврейської молоді...»²⁸. Цифри про дві тисячі жертв є перебільшеними.

²⁴ Там само.

²⁵ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. Упор. Вівсяна, І., Житков О., Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.

²⁶ Тепер Г. Махно. Від єдиного анархізму до ніг румунського короля. К., 1924. С. 2.

²⁷ Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів. Історичні науки*. 2022. № 40. С. 20–28.

²⁸ Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд. Кн. 2. 1919. Автор-упоряд. Ю. Митрофаненко. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019. С. 87.

Насправді під час погрому 15–19 травня 1919 р. було вбито 390 осіб²⁹.

У серпні 1919 р. лави махновців поповнилися червоноармійцями. У районі Добровеличківка – Піщаний Брід – Помічна, поблизу географічного центру України, до них доєдналася майже половина бійців 58-ої Кримської радянської дивізії на чолі з давнім соратником «батька» Олександром Калашниковим. З'явилася можливість та потреба в реорганізації війська, яке влітку 1919 р. складалося з махновських загонів, решток повстанських відділів отамана Григор'єва та колишніх кримських червоноармійців. У липні 1919 р. махновцям вдалося налагодити стосунки із загонами отамана Свирида Коцура та Федоса Богдана, які контролювали територію від Суботова до Чигирина. Контактів сприяв анархістський світогляд братів Коцурів – отаманів Чигиринської республіки, які до липня 1919 р. встигли розчаруватися в УНР, советській владі, тому вирішили творити власну анархічну Чигиринську республіку. Її центрами стали колишні гетьманські місця: Чигирин та Суботів. У вересні 1919 р. С. Коцур зі своїм загonom влився до складу махновської армії. На початку жовтня чигиринський відділ (1000 багнетів та 10 кулеметів) увійшов разом з іншими підрозділами в так звану «Середньодніпровську групу». Після повернення махновців на Південь С. Коцур продовжив боротьбу з білогвардійцями в союзі з іншими повстанцями, під чорним прапором та гаслом: «Воля або смерть!». Наприкінці 1919 р. С. Коцур намагався відновити контакти з більшовиками, які прагнули включити до червоної армії повстанські відділи українських отаманів. Однак ці перемовини зазнали невдачі. С. Коцур остаточно розірвав стосунки із більшовиками та за словами сусідів-холоднярців продовжив зміцнення своєї «чорної», тобто анархістської республіки. У квітні 1920 р. більшовикам вдалося полонити С. Коцура³⁰. Втративши отамана, анархічна Чигиринська республіка не проіснувала довго. З весни 1920 р. її сільську територію частково контролювали холоднярці, а Чигирин – більшовики.

Тим часом наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р. завершився процес реорганізації махновської армії з повстанської в регулярну. Рішення було остаточно ухвалено під час наради в

Добровеличківці (нині смт Кіровоградської області). Військо було поділено на чотири бригади. Кожна мала складатися з трьох піших полків. Кіннота повстанців розподілялася на три дивізіони, одним з яких командував Феодосій Щусь. Повстанці мали власну артилерію та використовували бронепотяги, відібрані в більшовиків. Реформоване військо отримало назву «Партизансько-повстанська українська армія ім. Н. Махна». Отже, саме під час перебування на теренах Центральної України з липня по вересень 1919 р. армія Н. Махна з повстанської максимально наблизилася до структури регулярного війська.

У вересні 1919 р. на теренах Центральної України тривали запеклі бої між махновцями та російськими білогвардійцями. За даними розвідки денікінців чисельність махновців тоді не перевищувала 6–8 тис. осіб³¹. У вересні 1919 р. махновці намагалися захопити Єлисаветград, однак зазнали невдачі. Але з огляду на наступний розвиток подій перемога білих виявилася для них «пірровою». Поразка змусила Н. Махна шукати союзників. На Східному Поділлі в районі Умані перебували війська армії УНР, які теж воювали з денікінцями. Дві українські армії нарешті порозумілися та уклали військову угоду. Тексту договору дослідникам в архівах відшукати не вдалося. Проте факт існування цих домовленостей довели наступні події. Махновці отримали від УНР бойове та матеріальне постачання, а також можливість покласти своїх поранених до шпиталів. Угода стала передумовою розгрому білогвардійців під Перегонівкою (нині Голованівський район Кіровоградської області) та успішного рейду махновців на південний схід України. Цей бій став найдошкульнішою поразкою, яку денікінці зазнавали на Правобережній Україні в 1919 р. У ньому загинули рештки 2-го батальйону Симферопольського полку разом із своїм командиром. Втрати симферопольців у цей день становили 233 особи вбитими та пораненими. Після блискучої перемоги, хоча із значними втратами, махновці надвечір 27 вересня 1919 р. прорвалися з оточення та рушили на Південь³².

Перемога під Перегонівкою стала початком найуспішнішого періоду в історії махновського руху. Після цієї звитяги повстанці прорвалися на Катеринославщину, Запорожжя, Приазов'я. Шлях до рідних для багатьох із них місць пролягав повз

²⁹ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. Упор. Вівсьяна, І., Житков О., Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький: ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.

³⁰ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів.... С. 172.

³¹ Ковальчук М. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 – лютий 1920 р.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2012. С. 74.

³² Ковальчук М. Без переможців... С. 82.

Єлисаветград. Чергова звістка про наближення махновців знову викликала паніку в місті. Єлисаветградську залогоу планували посилити Слов'янським стрілецьким полком. Це була оригінальна військова одиниця, створена галичанами-москвофілами в 1918 р. Восени 1919 р. вона перебувала в Олександрівську, де поповнювалася галицькими біженцями. Але цей полк значно затримався в дорозі, тому не встиг вчасно потрапити до Єлисаветграда³³. 29 вересня для посилення гарнізону цього міста терміново перевели Таврійський кінний дивізіон (250 шабель) із Кривого Рогу. Завдяки цьому махновці здобули Кривий Ріг – великий промисловий центр Центральної України. А от Єлисаветград махновцям знову захопити не вдалося. Проте для махновців ця поразка не мала серйозного значення, після невдалого бою під Єлисаветградом основні сили анархістів продовжили шлях на Софіївку-Катеринослав. Наприкінці вересня 1919 р. махновці залишили терени Центральної України. Лише невелика їх частина продовжувала воювати в складі загонів отамана Свирида Коцура на Чигиринщині.

В грудні 1920 р. махновці після прориву з Криму повернулися до Центральної України. Спробуємо простежити за їхнім рухом взимку 1920–1921 року. Вперше махновці з'явилися поблизу Єлисаветграда в грудні 1920 р., чим неабияк налякали гарнізон міста. Цікаво, що одним із тих, хто збирався захищати Єлисаветград від махновців був поет ... Володимир Сосюра. На той момент – курсант Єлисаветської партійної школи, який друкував свої вірші російською мовою в місцевій газеті під підписом «Сосюра». У грудні 1920 р. напад махновців на Єлисаветград не відбувся, натомість сам Сосюра ледь не загинув від шабель червоноармійців, бо зустрівши їхній роз'їзд у степу не знав пароля. Врятувало те, що поет пам'ятав прізвище воєнкома, який був викладачем партійної школи Єлисаветграда, у якій він навчався³⁴.

У січні 1921 р. махновці знову з'явилися в Центральній Україні. Червоні, отримавши інформацію про їх появу в Єлисаветградському повіті, ретельно готувалися до оборони. У тому ж таки січні 1921 р. у приміщенні Зимового театру в Єлисаветграді, де колись виступали М. Кропивницький, М. Садовський та М. Заньковецька, місцеві більшовики навіть влаштували декілька показових судових процесів над Махном, щоправда, лише театралізованих. На очах вщент заповненої зали «батька»

умовно допитали, тобто заслухали людину, що грав його роль, а також роль свідків, прокурорів і навіть адвокатів. Махна заочно засудили до смертної кари, а його сподвижників оголосили «поза законом». Ці процеси користувалися неабияким інтересом публіки в місті, де анархісти колись мали сильні позиції³⁵.

У лютому 1921 р. махновці втретє за зиму 1920–1921 рр. опинилася на теренах Єлисаветградського повіту. Інформацію про чергову появу махновців поблизу Єлисаветграда зафіксували більшовицькі джерела наприкінці лютого 1921 року: «банда Махно в тисячу шабель переправилася на правий берег Дніпра й почала свій черговий рейд, наближаючись до наших повітів». Більшовики оголосили Єлисаветград містом на «осадному становищі», яке зняли тільки на початку березня 1921 р., коли махновці повернулися на Лівобережжя³⁶.

Наведений документ свідчить про перебування махновців на теренах Єлисаветградського повіту наприкінці лютого 1921 р. Більшовики навіть припустили, що Махно намагався повторити свій рейд грудня 1920 р., який завершився захопленням кількох сіл та містечок Центральної України. Але надалі, схоже, червоні просто загубили слід махновців, бо не встигали за їхніми переміщеннями. Тому й були змушені тримати в Єлисаветі сили для відбиття ймовірної атаки махновців на місто.

Наприкінці лютого 1921 р. у великому селі Рівне, волосному центрі Херсонської губернії, відбулася зустріч махновців із холодноярськими повстанцями, про яку не згадується в більшості досліджень з історії махновського руху. Натомість із архівних джерел відомо про перебування махновців у Єлисаветградському повіті саме наприкінці лютого 1921 р.³⁷ Детальні спомини повстанця Юрія Горліса-Горського, автора роману «Холодний Яр», підтверджують цей факт і дозволяють локалізувати місце перебування Н. Махна з найближчим оточенням наприкінці лютого 1921 р., з'ясувати його плани стосовно подальшої боротьби з більшовиками після їх підступних дій у Криму в листопаді 1921 р. Найбільш ймовірна дата цієї зустрічі 26 лютого 1921 р. Чи міг Ю. Горліс-Горський вигадати цей факт? Навряд чи, достовірність його спогадів неодноразово підтверджувалися дослідниками, а спомини про зустріч з махновцями він подає в таких деталях,

³³ Там само. С. 84–85.

³⁴ Сосюра В. Третя рота. К.: Радянський письменник, 1988. С. 203–204.

³⁵ Єлисаветградські вісті соціалістичних партій. 1921. 12 січня.

³⁶ Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 214–215.

³⁷ Там само. С. 216–217.

що по суті стверджують реальність цієї зустрічі. Горліс-Горський навів колоритні описи Махна, його вояків, символіки, занотував враження від спілкування з анархістами стосовно їхньої ідеології, стратегії, тактики, які викликали неоднозначне ставлення в холодноряців. Про Махна він писав з іронічною симпатією, називаючи «Наполеоном українських степів»³⁸. Горліс-Горський відзначив харизму «батька». Особистість ватажка надихала бійців його армії, про яких він теж залишив цікаві згадки. Якщо сам Махно та його хлопці викликали у холодноряців симпатію, хоча нічого анархічного автор «Холодного Яру» в них не розпізнав, то гасла та ідеологію махновців, вони сприймали іронічно, ледь «стримуючи нечемні посмішки», але з повним незрозумінням³⁹.

Мова про об'єднання повстанських сил не йшла. Махно попередив холодноряців, що рух до Чорного моря є небезпечним, бо звідти на нього «лава йде», мова про більшовицькі загони. Також він повідомив, навіть не чекаючи можливої пропозиції холодноряців, що об'єднуватися з тактичних міркувань не варто. Українські повстанці теж не мали наміру вступати в союз з анархістами. Вони лише узгодили напрямки руху, бо так було легше сплутати карти будьонівцям, яких махновці, за висловом «батька», водили «як коропа на вудці». Махно пояснював це тим, що його «хлопці» мали кращі англійські підкови та вухналі, які значно пришвидшували рух коней у зимову пору, тому давали перевагу над погано готовими до зими будьонівськими кіннотниками. З Рівного повстанці вирушили одночасно: холодноряці – на захід, махновці поверталися на Лівобережжя.

Тим часом у містах більшовики поступово ліквідували анархістські групи. Після відновлення советської влади в січні 1920 р. всі опозиційні газети в Єлисаветграді були закриті рішенням місцевого ревкому. Припинила своє існування й місцева федерація анархістських груп «Набат». Але у вересні 1920 р. після укладання угоди між більшовиками та махновцями в Старобільську анархісти відновили друк своїх часописів. Це було однією з умов військово-політичного договору між махновцями та комуністами проти білогвардійців Врангеля. Проте, незважаючи на військовий союз, анархісти продовжували критикувати

³⁸ Митрофаненко Ю. Наполеон українських степів. Як Махно з холодноряцями зустрівся і що з того вийшло. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyarivcyami-zustrivsiya-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (дата звернення 27.02.2023)

³⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... С. 303.

деспотичний централізм більшовиків. Ідеологічним противником більшовиків в інформаційній війні була газета «Набат», яка знову почала виходити в Єлисаветі. В. Сосюра, який у 1920–1921 рр. перебував на навчанні в партійній єлисаветградській школі згадував, що «набатівці» повідомляли про кризу в лавах більшовиків, про вихід з партії комуністів її членів. В. Скворчевський, його улюблений викладач політекономії партшколи, нервувач, читаючи ці повідомлення, і казав: «Розігнав би цих сопляків, а то ми дочекаємося, що вони почнуть стріляти нас на кожному перехресті»⁴⁰. Невдовзі так і трапилося. 1921 р. проти анархістів, що залишилися в місті, розпочалися слідчі дії та репресії. Їхні часописи було остаточно закрито, а організації заборонено.

А в серпні 1921 р. звивисті шляхи махновської веремії знову перетнулися з теренами Центральної України. «Батько» прийняв рішення прориватися на захід, за кордон. Надії Махна на селянську революцію, якою він так марив, не справдилися. Його плани були підірвані «появою в Україні свого «Поволжя», тобто голодом; рішеннями про амністію повстанцям та різкою зміною аграрної більшовицької політики. Ю. Горліс-Горський під час написання «Холодного Яру» в 30-х рр. розмірковував над цим: «Хто знає, якби Кремль не змінив би круто того року внутрішньої політики, може, і здійснилось би «батькове» віщування про тисячу внутрішніх фронтів»⁴¹.

Документи свідчать про підготовку гарнізонів міст, зокрема Єлисаветграда, до боротьби з махновцями. Однак цього разу Н. Махно не атакував населені пункти, а намагався уникнути переслідування та оточення, тому швидко проскочив територію Центральної України, наблизившись до кордону з Румунією⁴².

Анархістський рух на теренах Центральної України поступово було ліквідовано. Колишні учасники махновщини та анархісти ретельно приховували своє минуле або були змушені доводити свою причетність до боротьби з ворогами революції, коли анархісти були союзниками більшовиків. Робити це було дедалі складніше. Серед архівних матеріалів є чимало справ репресованих, які отримували звинувачення за участь в анархістських організаціях, загонах махновців, никифорівців та коцурівців. У 1937 році в Єлисаветграді навіть була заарештована та розстріляна жінка Марія Никифо-

⁴⁰ Сосюра В. Третья рота... С. 203.

⁴¹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... С. 304.

⁴² Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів... С. 235–236.

рова, якій просто не пощастило бути тезкою відомої анархістки⁴³. Інформація про анархістський період історії краю, пов'язаний із М. Никифоровою, Н. Махном, С. Коцуром і досі зберігається, як

⁴³ Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія... Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 166–172.; Шепель Ф. «Мішу Злого та Валу Тарковського вбили григор'євці...». С. 43–52.

частина усної історії Центральної України, на рівні легенд та фольклору⁴⁴. Його аналіз може стати цікавим майданчиком для інтердисциплінарних студій, пов'язаних із дослідженням фольклористики революційного періоду 1917–1921 рр. вагомою частиною якого був анархістський рух.

⁴⁴ Бокій Н., Брайченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю : навчальний посібник. Кіровоград, 1994. С. 140.

References

- Arkhiresh's'kiy D. Makhnov's'ka veremiya. Ternystiy shlyakh Revolyutsiynoi povstans'koyi armiyi Ukrayiny (makhnovt-siv) 1918–1921 rr.: naukovu-populyarne vydannya. K.: Tempora, 2015. 296 s.
- Bazaka R. Presa Kirovohradshchyny (1874–1921 rr.). Kropyvnyts'kiy: Tsentral'no-Ukrayins'ke vydavnytstvo, 2018. S. 183–194.
- Chop V. Marusya Nykyforova. Zaporozh'e: «Tandem-U», 1998. 86 s.
- Bokiy N., Braychenko O., Kutsenko L. Do dzherel istoriyi ridnoho krayu: navchal'nyy posibnyk. Kirovohrad, 1994. 192 s. [in Ukrainian].
- Duboviyk A. «Pole spotvorenykh trupiv». Yak armiya bat'ka Makhna zmela denikintsiv pid Umannyu. URL: https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolutsiya_1917/-pole-izurodovannyh-trupov-yak-armiya-batka-mahna-zmela-27092019130000 (data zvernennya 27.02.2023).
- Verstyuk V. Makhnovshchyna. Selyans'kyy povstans'kyy rukh na Ukrayini (1918–1921). K.: Naukova dumka, 1992. 368 s.
- Volkovyn's'kyy V. Nestor Makhno: legendy i real'nist'. K.: Perlikt Prodakshn, 1994.
- Vilniy golos. 1919. 19 Lutogo.
- Gorlis-Gors'kyy Y. Kholodny Yar [Kholodny Yar.]. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennya», 2006. 432 s.
- Huseynov H. Pishchanyy Brid ta yoho okolytsi [Pishchanyy Brid and its surroundings]. Dnipropetrovs'k: Art-Pres, 2007. 491 s.
- Huseynov H. Pryntsesy revolyutsiyi. K.: Yaroslaviv val, 2017. 392 s.
- Khmara O. Halyna Kuz'menko – druzhyna y soratnytsya bat'ka Makhna. Narys-doslidzhennya Cherkasy: Vidlunn-ya-Plyus, 2005. 192 s.
- Koval'chuk M. Bez peremozhtsiv: Povstans'kyy rukh v Ukrayini proty bilohvardiy's'kykh viys'k henerala A. Denikina (cherven' 1919 – lyutiy 1920 r.). K.: Vydavnychy dim «Stylos», 2012. 352 s.
- Mytrofanenko, Y. «Napoleon ukrajins'kykh stepiv». Yak Makhno z kholodnoyartsyamy zustrichavsya i shcho z toho vyyshlo URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyarivcyami- (data zvernennya 18.01.2023).
- Mytrofanenko, Y.. Katerynoslavs'ke chy Yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku ? Heohraphichnyy kazus knyhy V. Antonova-Ovseenko «Zapysky pro hromadyans'ku viynu na Ukrayini». Pivdennyy arkhiv (istorychni nauky). 2021. № 34. S. 34–38.
- Mytrofanenko Y. Anarkhistky Mariya (Marusya) Nykyforova ta Galyna (Ahafiya) Kuz'menko: hendernyy personal-istychnyy vymir revolyutsiynoi doby 1917–1921 rr. Pivdennyy arkhiv. Istorychni nauky. 2022. № 40. S. 20–28.
- Nabat. 1919. 23 bereznia.
- Nabat. 1919. 26 travnya.
- Nabat. 1919. № 7.
- Shepel' F. Dlya nas Marusya – ne prosto Mariya. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovograd: Kirovograd: Imex-LTD, 2014. 390 s.
- Shepel' F. Myshu Zloho ta Valyu Tarkov's'koho vbyly hryhor'yevtsi. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo Represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovograd. Kirovograd: Imeks-LTD, 2014. 390 s.
- Solodar O. Pid pokrovom Kholodnoho Yaru. Cherkasy: Vydavets'Chabanenko Y. A, 2020. 390 s.
- Sosyura V. Tretya rota. K.: Radyans'kyy pys'mennyk, 1988. 358 s.
- Teper H. Makhno. Vid yedynoho anarkhizmu do nih rumuns'koho korolya. K., 1924
- Roky borot'by na Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrayins'kyy pohlyad. Kn. 2. 1919. Avtor.-uporyad. Y. Mytrofanenko. Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD, 2019. 184 s.
- Yelysavet. Shlyakh do Ukrayiny. 1917–1923 rr. Zbirnyk dokumentiv. Upor. Vivsiana. I, Zhytkov O, Marenets' L., Mytrofanenko Y., Orlyk V., Pasichnyk L. Kropyvnyts'kiy: TOV «Polihraf-Servis», 2022. 285 s.
- Yelysavethrads'ki visti sotsialistychnykh partiy. 1921. 12 sichnya.